

УДК 347.51

Ірина Сядриста,

канд. юрид. наук,

доцент кафедри правового забезпечення господарської діяльності

Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРО ПРОБЛЕМУ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧАСНИКІВ АКЦІОНЕРНИХ ПРАВОВІДНОСИН ТА ЇЇ МІСЦЯ У СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У поданій науковій статті автором запропоноване власне бачення поняття відповідальності учасників акціонерних правовідносин. На підставі проведеного аналізу зроблено висновок про те, що в корпоративних відносинах більш доцільно розглядати відповідальність як обов'язок. Враховуючи приватноправовий характер акціонерних правовідносин, їх суб'єктний склад, юридичну рівність зазначених осіб та особливості регулювання акціонерних правовідносин, можна констатувати, що останні є інститутом цивільного права, а отже, відповідальність в окреслених правовідносинах може бути виключно приватноправовою (цивільно-правовою).

Ключові слова: корпоративні правовідносини, акціонерні правовідносини, обов'язок, відповідальність, відповідальність в акціонерних правовідносинах.

У разі формування корпоративного права має місце взаємозгоджена дія норм приватного і публічного права. Більш того, зрозуміло, що оскільки створення і функціонування підприємницьких товариств охоплює відносини власності, підприємництва, конкуренції на ринку цінних паперів, то всі вони так чи інакше співіснують з корпоративними правовідносинами, як і відносини управління акціонерним товариством (далі – АТ) у процесі його неплатоспроможності (банкрутства), депозитарної діяльності, оподаткування, приватизації, інвестиційних зобов'язань тощо, не говорячи вже про сферу регулювання юридичних осіб взагалі [1, с. 141]. Тож логічно виникає питання: якою є правова природа відповідальності учасників акціонерних правовідносин. Для з'ясування поняття і специфіки відповідальності учасників акціонерних правовідносин вагоме значення має її вивчення як різновиду юридичної відповідальності та встановлення її місця в системі останньої. У зв'язку із зазначеним об'єктом дослідження вибрана акціонерна відповідальність учасників акціонерних правовідносин.

Метою статті є визначення поняття та місця відповідальності учасників акціонерних правовідносин у системі цивільно-правової відповідальності.

Єдиного поняття юридичної відповідальності на тепер немає; характеризуючи дану категорію в юридичній літературі, авто-

ри акцентують увагу на різних її сторонах і проявах. Можна виокремити чотири основні напрями в дослідженні вищезазначеної правової категорії:

1) юридична відповідальність є заходом державного примусу, що застосовується до правопорушника за скоєне ним протиправне діяння [2, с. 102]. Можна погодитися з тим, що державний примус може бути однією з ознак юридичної відповідальності, але:

– по-перше, крім заходів юридичної відповідальності, до відповідного примусу належать і заходи захисту, попередження, припинення, відновлення [3, с. 403], тому недолік концепції примусовості полягає у відсутності відмежування заходів юридичної відповідальності від інших заходів державного примусу;

– по-друге, не можна цілком погодитися з тим, що примус може бути лише державним, оскільки в приватноправових відносинах сторони мають право самостійно, без втручання державних органів, регулювати відносини, що між ними виникають, у т. ч. передбачати відповідальність (у договорах, установчих документах юридичних осіб). Так, наприклад, особа, що неналежним чином виконала свої договірні зобов'язання, без втручання державних органів може відшкодувати завдані збитки, тобто понести юридичну відповідальність у вигляді виконання додаткових обов'язків. На нашу думку, слід погодитися, що у разі вчинення правопорушення у сфері публічного права

формою такого примусу є покарання, що спрямоване безпосередньо на особу правопорушника і зачіпає її особистий статус. У разі ж вчинення правопорушення у сфері приватного права формою такого примусу є цивільно-правова відповідальність, спрямована не на особу-правопорушника, а на її майнову сферу [4, с. 100–101]. При цьому притягнення до акціонерної відповідальності пов'язане із застосуванням примусу з боку учасників акціонерних правовідносин (делегуючи товариству право встановлювати правила поведінки, обов'язкові для його учасників, а також санкції за їх порушення, держава також надає товариству право застосовувати їх за допомогою заходів примусу, який можна назвати акціонерним, оскільки застосовується учасниками акціонерних відносин у межах товариства за порушення акціонерних норм [5, с. 82]. Наприклад, якщо в статуті АТ передбачено обов'язок акціонерів брати участь у загальних зборах, то у разі невиконання покладеного на них обов'язку до останніх може застосовуватися передбачена статутом відповідальність;

2) юридична відповідальність розуміється як санкція. О. Б. Сердюк пов'язує відповідальність із санкцією, що застосовується до правопорушника у вигляді покладення на нього додаткових обов'язків, позбавлення належних йому прав або несприятливих наслідків, що полягають у позбавленні правопорушника майна, а також у забороні, припиненні права на здійснення підприємницької діяльності, примусовій реорганізації чи ліквідації юридичної особи [6, с. 54]. Загалом погоджуючись з ученим, зазначимо, що, на наш погляд, необхідно також враховувати те, що не будь-яка санкція є відповідальністю. Зокрема, О. С. Йоффе стверджує, що державний примус властивий будь-якій санкції, однак не кожна санкція вважається юридичною відповідальністю [7, с. 7–8]. Вчений вважає, що відповідальність – це санкція за правопорушення, але санкція не завжди означає відповідальність. Наприклад, майно вилучається із чужого незаконного володіння в примусовому порядку (має місце санкція як наслідок правопорушення), але воно не буде відповідальністю, оскільки не пов'язане з будь-якими втратами для правопорушника, бо вилучається річ, яка йому й так не належала. Отже, можна констатувати, що відповідальність – це не просто санкція за правопорушення, а санкція, що призводить до певних втрат майнового чи особистого характеру для особи, що є порушником;

3) юридична відповідальність розглядається як правовідносини між порушником вимог права та державою в особі певних її

органів [8, с. 500]. Тобто, розглядаючи юридичну відповідальність як правовідносини, науковці отождожують останню із правоохоронними відносинами, оскільки хоча прямо і не вказують на різновид цих правовідносин, але однією зі сторін завжди визнають державу та очевидним залишається той факт, що функціональне призначення таких правовідносин охоронне. Підтвердженням цієї тези є судження про те, що розкриває зміст правоохоронних відносин – це правова форма соціальної взаємодії право-дієздатних суб'єктів, яка має владний характер, детермінована фактом вчинення правопорушення і спрямована на його попередження чи припинення, відновлення порушеного права, притягнення правопорушника до певного виду юридичної відповідальності та уможливує примусове виконання ним суб'єктивного юридичного обов'язку, передбаченого законом або договором і опосередкованого правозастосовним актом [9, с. 47]. Однак у даному випадку слід погодитися з І. А. Сердюк, що наголошує на некоректності пов'язування юридичної відповідальності лише з правоохоронними відносинами, які за своєю природою є управлінськими, оскільки однією зі сторін є суб'єкт, наділений державно-владними повноваженнями щодо іншої сторони, адже відповідальність може здійснюватися і в межах регулятивних правовідносин, сторони яких є рівними, що є характерним для галузей приватного права, де відшкодування шкоди може бути реалізовано без втручання держави [9, с. 46–47]. Отже, порівнюючи юридичну відповідальність та правоохоронні відносини, в яких одна зі сторін наділена державно-владними повноваженнями щодо іншої сторони, не можна погодитися з поняттям юридичної відповідальності як правовідносин, що мають місце між державою та правопорушником, оскільки у сфері приватноправових відносин сторони між собою є рівними та держава в особі її органів не завжди обов'язково повинна бути стороною відповідних правовідносин;

4) вважаємо найбільш обґрунтованою та такою, що відповідає умовам сьогодення, концепцію розгляду юридичної відповідальності як обов'язку. Так, Н. В. Вітрук вказує на юридичну відповідальність як на новий, додатковий юридичний обов'язок із несення покарання за скоєне правопорушення, що означає для правопорушника втрату, обтяження, несприятливі наслідки у вигляді обмежень особистого, майнового та іншого характеру [2, с. 43–44]. Тобто автором основний наголос зроблено не на загально-філософському вченні про наслідки, а на правовому зрізі, що отримав прояв у наділенні правопорушника додат-

ковими обтяженнями у вигляді обов'язків. Особливостями такого обов'язку є те, що на відміну від обов'язку в регулятивних відносинах, встановленого договором або законом, обов'язок-відповідальність покладається на порушника договору [10, с. 468]. Тому у сфері акціонерних відносин його сформульовано в санкції правової норми або в статуті чи акціонерному договорі – у тих його пунктах, де передбачено наслідки невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань. Наприклад, акціонери, яким належать привілейовані акції, мають право отримувати дивіденди навіть у разі відсутності або недостатності чистого прибутку (п. 2 ч. 2 ст. 30 Закону України «Про акціонерні товариства»). У разі виконання АТ свого обов'язку з виплати дивідендів належним чином у жодному разі не може йтися про відповідальність. Якщо ж АТ відмовляється виконати покладений на нього обов'язок (у випадку не скликання або несвоєчасного скликання загальних зборів чи не включення відповідного питання до порядку денного), то, відповідно, у таких акціонерів виникає право вимоги прийняття рішення загальними зборами про виплату дивідендів, а у товариства виникає обов'язок, що існує вже в охоронних відносинах, прийняти відповідне рішення, що й вважатиметься відповідальністю за невиконання або неналежне виконання покладеного обов'язку.

У разі порушення договірних зобов'язань обов'язок боржника виконати зобов'язання в натурі, примусово чи добровільно, є підставою припинення договору і не передбачає відповідальності у вигляді встановлення обов'язків, передбачених охоронними відносинами. Відповідальністю в даному випадку буде встановлення обов'язків охоронних відносин шляхом вчинення додаткових дій, відшкодування шкоди, сплати неустойки тощо. Юридична відповідальність є тим обов'язком правопорушника, якого не було у нього до правопорушення, особа зазнає певних втрат (особистого, майнового, організаційного характеру), що є змістом санкцій, передбачених законом або договором. Цей обов'язок не супроводжує основне зобов'язання і виникає не з моменту виникнення зобов'язання, а з моменту його порушення [11, с. 9]. Такий підхід до розуміння юридичної відповідальності (як обов'язку, що виникає з підстав вчинення правопорушення та виникає в охоронних відносинах) має принципове значення для законотворацької практики, і особливо для конструювання норм корпоративного законодавства, де переважають майнові санкції і де сторони перебувають у певних правовідносинах (тобто мають права і обов'язки) до правопорушення. Таким чином, відпо-

відальність – обов'язок, що виникає в охоронних відносинах, є вторинним стосовно обов'язку, що існував у регулятивних відносинах, та полягає в необхідності зазнати обтяжень і позбавлень, що накладаються як обов'язки, яких до правопорушення ще не існувало.

Визначивши юридичну відповідальність як обтяження у вигляді обов'язків (як наслідків невиконання або неналежного виконання обов'язків та порушення прав, законних інтересів інших учасників, що існують у регулятивних відносинах), звертаємо увагу на загальні підходи щодо можливості застосування саме такої концепції до відповідальності учасників акціонерних правовідносин. Отже, актуальним є питання про характер та правову природу відповідальності учасників акціонерних правових зв'язків та її співвідношення із загально-цивільстичним розумінням юридичної відповідальності.

Нині немає єдиної позиції стосовно поділу юридичної відповідальності на види, що унеможлиблює вироблення науковцями єдиного підходу щодо критеріїв її поділу та її видових ознак. Для обґрунтування самостійності виду відповідальності в системі юридичної відповідальності необхідно визначитись і виділити основні ознаки, спираючись на які можна відмежувати один вид від інших видів юридичної відповідальності.

У науковій літературі пропонуються різні критерії, які можуть бути покладені в основу розмежування видів юридичної відповідальності. Окремі дослідники відзначають, що види юридичної відповідальності відповідають видам правопорушень: цивільно-правова відповідальність (цивільне правопорушення); дисциплінарна відповідальність (дисциплінарна, службова провина); адміністративна відповідальність (адміністративна провина); кримінальна відповідальність (злочин) [12, с. 77]. Аналізуючи наведену точку зору, необхідно погодитися з думкою О. Е. Лейста, що такий критерій класифікації відповідальності не збігається з галузевою структурою права вже з тієї причини, що видів відповідальності менше, ніж галузей права, причому за порушення норм права різних галузей може застосовуватися відповідальність одного і того самого виду [13, с. 34]. На думку вченого, галузева класифікація також не пояснює, чому в межах однієї галузі права можуть існувати різні види відповідальності і, навпаки, різні галузі права регулюють один вид відповідальності (кримінальне, карно-процесуальне, виправно-трудове право).

Залежно від мети призначення відповідальності виділяють правовідновлювальну, до якої, у свою чергу, відносять цивільно-

правову та матеріальну відповідальність, і штрафну – це кримінальна, адміністративна та дисциплінарна відповідальності [2, с. 35]. Якщо відштовхуватися від галузевої класифікації відповідальності, що є найбільш поширеною, то в літературі розрізняють такі види відповідальності: конституційну, цивільно-правову, дисциплінарну, адміністративну та кримінальну [14, с. 641–642].

Проте варто звернути увагу й на поділ юридичної відповідальності на публічно-правову та приватноправову [15, с. 15–16]. Публічно-правова відповідальність є характерною для галузей публічного права (застосовується за конституційні, дисциплінарні, адміністративні провини та кримінальні злочини), застосування заходів публічно-правової відповідальності чітко регламентовано та встановлюється виключно законом. У свою чергу, приватноправова – це відповідальність суб'єкта приватноправових відносин за порушення норм галузей приватного права, що реалізується за допомогою примусової дії держави на підставі закону та (або) в силу договору.

Оскільки при формуванні корпоративного права має місце взаємоузгоджена дія норм публічного та приватного права, то вагоме значення для вивчення правової природи корпоративних правовідносин матиме поділ їх на зовнішні корпоративні відносини (відносини корпорації з партнерами, кредиторами, персоналом, біржами, фахівцями фондового ринку, державними органами, що здійснюють контроль за діяльністю корпорації) та ті, що в основному є приватноправовими (цивільними, трудовими) [22, с. 9].

Можна зазначити вагому причину недовільності та неможливості розгляду акціонерних правовідносин як зовнішніх корпоративних відносин: їх учасниками можуть бути лише акціонери, саме товариство та його органи. Інше, більш широке трактування акціонерних правовідносин та внесення до їх складу інших учасників викликає сумнів, оскільки сфера дії норм акціонерного права сягатиме невизначених меж та виключає специфіку акціонерних правовідносин, що мають виключно приватноправовий внутрішній характер.

Враховуючи приватноправовий характер акціонерних правовідносин, їх суб'єктний склад, юридичну рівність окреслених осіб та особливості регулювання (як нормами законодавства, так і локальними актами) акціонерних правовідносин, можна констатувати, що вони є інститутом цивільного права, а отже, відповідальність в окреслених правовідносинах може бути виключно приватно-правовою (цивільно-правовою).

Висновки

Підводячи підсумок проведеного аналізу, зазначимо, що внутрішні корпоративні правовідносини є підгалуззю цивільного права, а їх підвид – акціонерні, відповідно, інститутом останнього, оскільки до предмета корпоративного права входять внутрішні корпоративні правовідносини, що мають майново-організаційний характер та виникають між учасниками корпоративних правовідносин стосовно реалізації їхніх корпоративних прав та виконання обов'язків. І, незважаючи на те що до учасників акціонерних правовідносин можуть застосовуватися різні види відповідальності в окреслених правовідносинах та застосування одного виду не виключає можливості застосування іншого, акціонерній відповідальності притаманний приватноправовий (цивільний) характер, оскільки остання виникає як наслідок завдання шкоди учасникам акціонерних правовідносин, що належать до осіб приватного права та відносини між якими встановлюються на локальному рівні. Усі інші види відповідальності, що можуть застосовуватися до учасників акціонерних правовідносин, не можуть мати істотного впливу на правове становище осіб як учасників внутрішніх корпоративних правовідносин.

Список використаних джерел:

1. Агарков М. М. Предмет и система советского гражданского права. Избранные труды по гражданскому праву: в 2-х т. М. : Статут, 2002. Т. 2. 452 с.
2. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности. 2-е изд., испр. и доп. М. : Норма, 2012. 432 с.
3. Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1973. 456 с.
4. Блэк Б. Правовое регулирование ответственности членов органов управления: Анализ мировой практики. М. : Альпина Паблишерз, 2010. 334 с.
5. Ломакин Д. В. Акционерное правоотношение (Понятие, содерж., субъекты) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. М., 1996. 246 с.
6. Сердюк Е. Б. Акционерные общества и акционеры : корпоративные и обязательственные правоотношения. М. : Юриспруденция, 2005. 192 с.
7. Ответственность по советскому гражданскому праву / Иоффе О. С.; отв. ред.: Юрченко А. К. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. 310 с.
8. Теория государства и права : учеб. / В. Е. Гулиев, В. Д. Зорькин и др. ; под ред. А. И. Денисова. М. : МГУ, 1972. 532 с.
9. Сердюк І. А. Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «юридична відповідальність». Право і суспільство. 2010. № 5. С. 45–50.

10. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 7 : Загальні положення про зобов'язання та договір / за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Х. : ФО-П Лисяк Л. С., 2012. 736 с.

11. Верховець А. А. Цивільно-правова відповідальність за порушення договору : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2010. 16 с.

12. Кашанина Т. В., Кашанин А. В. Основы российского права : учеб. М. : НОРМА-ИНФРА, 2000. 782 с.

13. Лейст О. Э. Основные виды юридической ответственности за правонарушения. Правоведение. 1977. № 3. С. 31–39.

14. Липинский Д. А., Хачатуров Р. Л. Общая теория юридической ответственности: монография. СПб. : Изд-во Р. Асланова "Юридический центр Пресс", 2007. 950 с.

15. Кислухин В. А. Виды юридической ответственности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2002. 26 с.

16. Малеин Н. С. Юридическая ответственность и справедливость. М. : Юрид. лит., 1992. 215 с.

В поданной к обсуждению научной статье автором предложено собственное видение понятия ответственности участников акционерных правоотношений. На основании проведенного анализа сделан вывод о целесообразности рассмотрения ответственности в корпоративных правоотношениях как обязанности. Учитывая частноправовой характер акционерных правоотношений, их субъектный состав, юридическое равенство участников и особенность регулирования акционерных правоотношений, можно констатировать, что они являются институтом гражданского права, а следовательно, ответственность в корпоративных правоотношениях может быть только частноправовой (гражданско-правовой).

Ключевые слова: корпоративные правоотношения, акционерные правоотношения, обязанность, ответственность, ответственность в корпоративных правоотношениях.

In this submitted scientific article the author proposed his own vision of the concept of joint stock liability. It was concluded that in corporate relations it is more appropriate to consider responsibility as a duty on the basis of the analysis. Taking into account the private-law nature of joint-stock legal relations, their subject structure, the legal equality of the abovementioned persons and the specialty of the regulation of joint-stock legal relations, it can be stated that they are an institution of civil law, and therefore responsibility in the defined legal relationships can be exclusively private law (civil law).

Key words: corporate relations, joint-stock legal relations, duty, responsibility, responsibility in joint-stock legal relations.

